

Д.Л.Фаріон

**Мотиваційно-номінаційний принцип
в антропонімійній лексиці (на матеріалі прізвищевих назв кінця
XVIII-початку XIXст.)**

Функціонування прізвища чи в історичному аспекті прізвищевої назви (далі ПН) ¹ викликає проблемне запитання: який був мотив його виникнення? Відомо, що абсолютно точно відповісти на це запитання неможливо, хіба що за умови безпосередньої участі у процесі виникнення чиєсь прізвищевої чи первісно прізвиськової номінації або за якогось документального підтвердження. Отож в антропонімійній номінації, що більшою мірою соціально зумовлена, ніж апелювативна, діють не закономірності, а певні тенденції називання, що спричинені так званім "ономастичним менталітетом" кожного народу, який відображає позамовні своєрідні й універсальні риси.

Найґрунтовніше на цю тему йдеться у монографіях М.Л.Худаши [9:152-184], М.О.Демчук [1:101-135], які аналізують давні етнографічно-побутові основи виникнення особових назв, що сягають ще дохристиянських часів. Окрім цих чинників, суттєве місце в мотивах називання особи мають посісти явища, метафоризації і метонімізації як вияв єдності мовного та позамовного факторів у системі ідентифікації особи. Якщо метафоризація - це семантично-номінаційний процес, який ґрунтується на щоразу оновлюваній, відповідно до індивідуальних асоціацій за подібністю, смисловій структурі слова-етимона (наприклад, *Лис* - первісно хитра людина, *Засць* - боягузлива людина), то під час метонімізації форма словесної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі тої чи тої асоціативної суміжності (наприклад, *Чума* - ознака зосереджена на хворобі, *Хлів* - об'єкт господарського призначення асоціативно переноситься на людину - її власника). В обох випадках метафора та метонімія стають засобом номінації суб'єкта [8:157- 161]. З огляду на зазначене можемо твердити, що мотиваційно-номінаційний принцип в аналізі антропонімійної лексики, на відміну від словотвірного й етимологічного, полягає виключно в ономастичній, а конкретніше антропонімійній сфері застосування та у відносній суб'єк-

¹ Фактичний матеріал почерпнуто з Францисканської та Йосифінської метрик.

тивності, що якнайтісніше пов'язана з позамовними чинниками. Один із таких позамовних чинників - родинні відносини, що мають своє лексико-граматичне вираження у **патронімно-носесивних назвах** із присвійними суфіксами -ів: Петрів (син Петра); -ин, -ишин: Микитин (син Микити), Курилишин < Курилиха < Курило < Кирило (отже, Курилишин - син Курилихи); -ич, -ович, -евич: Кубич < Куба < [Я]куб (пол. Jakub); Станкевич < Стан-к-о < Стань < Стан[имирь] та ін.; Нагумович < Нагум < Наум; **патронімі або матронімі назви**, які мають мовне вираження через суфікси -ук (-'ук), -чук: Антонюк < Антон; Валійчук < Валій < валій «син валія», «учень валія»; -ак (-'ак): Базиляк < Базил[ій] (пол. Bazilij < Василь); Маланяк < Маланя < Меланія; -ець: Гарасимець < Герасим; -енк-о: Косаренко < Косар < косар; -к-о: Щурко < Щур < щур; -ик: Цар-ик < цар, що виражають позамовні відносини меншості дітей щодо своїх родичів; **патронімі назви - непохідні власні імена** у функції ПН: Ігор **Богдан**, Петро **Сидір**, Яцько **Семен**. ПН цього типу ставали зазвичай імена особливо знатних людей та предків, або ж коли по смерті батька син міг просто перейняти його хресне ім'я. На українському антропонімійному ґрунті вони функціонують іще з часів Київської Русі. В активі прізвищевого засобу ідентифікації бували переважно церковно-християнські народноадаптовані імена як частотно уживані, наприклад, Роман **Василь**, Михайло **Степан**, так і ті, що вживалися зрідка, наприклад: Іван **Альберт**, Роман **Пинтелей**.

Різновидом патронімно-носесивних назв є **генітивні ПН**, що виникли способом флексійного словотвору через закріплення у формі родового відмінка належності (генітива) попередньо вживаної особової назви, наприклад, Альберта - генітив від Альберт; Чопа - генітив від Чоп < чоп «риба» (Гр.4,470); чоп[ити] притуплювати», пор. чопатий «притуплений» (Гр.4,470). Генітивність цього типу ПН підтверджена численними варіантними структурами: Альберта Мацько / Альбертів Мацько, Максима Іван / Максимів Іван, Панька Федько / Паньків Федько. Характерно, що виабстрагування -а у структурній прізвищевий формант може здійснюватися за умови діахронної фіксації імені поряд із ПН тільки у називному відмінку на зразок Карпа Антон / Карпів Антон. У разі вживання імен у родовому відмінку формант -а є закінченням ПН, і тоді аж ніяк не йдеться про генітивність творення ПН. Однак не всі прізвища генітивного типу можна з однаковою мірою певності за такі вважати.

Зумовлено це поліфункціональністю форманта -а. З огляду на зазначене, виділяємо такі групи ПН, що неоднозначні за структурно-семантичним навантаженням форманта -а, через що наявні паралельні мотиви номінації.

1. ПН - чоловічі церковно-християнські імена на зразок Захара, Карпа, Феда, які, за підтвердженням пам'яток XVI-XVII ст. [3:84-85; 5:39], не обов'язково виражали значення належності, а були нейтральними чоловічими іменами чи квалітативами.

2. Вторинні утворення з формантами -к-о/к-а, для яких не виключене квалітативне навантаження, однак варіантність у вживанні суфікса-флексії -о/-а вказує на можливість генітивного походження останнього: Дмитраш-к-о Федь / Дмитрашка Федь. Для утворень на -к-а не виключена і стилістично маркована функція, якої вони набувають у ПН осіб чоловічої статі, причому саме завдяки формантові -а. В.В.Сімович уважає, що емоційне навантаження -к-а коливається у спектрі між відтінком глузування з когось та пестливості, пов'язаної з фемінітивним засобом визначення роду [7:5], а за О.Потебнею, перенесення граматичних форм жіночого роду на чоловічі особи має конотацію «приниження» [6:498]. З огляду на це ПН на -к-а, утворені від церковно-християнських імен та від основ апелітивного походження, розглядаємо водночас і як можливі генітивні форми на -к-а, а також і як ПН осіб чоловічої статі з легким іронічно-зневажливим чи пестливим відтінком. Деякі вчені відзначають патронімізм функції-к-а, вважаючи, наприклад, ПН Хведячка первісною ідентифікацією жінки за прізвищем чоловіка Хведячко, відтак ПН жінки стає спадковим прізвищем [10:29].

У віддієслівних відапелітивних утвореннях, наприклад, Стефан Галабур-к-а < галабурдити «бешкетувати» (Гр. 1:267), суфікс -к-а субстантивує процесуальну ознаку, первісно надаючи ПН експресивного відтінку. Агентивна функція форманта -к-а у віддієслівних апелітивних утвореннях відома ще з праслов'янської мовної спільності типу вајька < вајати; гадаъ < гадати [11:1,94], отже, не виключено, що антропоніми такого типу виникали за цією давньою словотвірною моделлю, набуваючи атрибутивно-прізвиського мотиву номінації.

Окрему мотиваційно-номінаційну групу становлять **трансантропнімізовані ПН**, утворені від похідних церковно-християнських імен, наприклад Василик, Грицан; від слов'янських автохтонних усічених відкомполітичних імен, наприклад Бодик < Бодъ <Бод[имирь] і под.,

Богун <Богун[ѣгъ] або Бог-ун <Бог[уславъ] і под. Такого типу ПН - це колишні здрібніло-пестливі чи згрубілі форми власних імен, інакше квалітативи, які у процесі формування антропонімійної системи перейшли до розряду прізвищ без змін своєї будови, але зі зміною ідентифікаційної функції, тобто зазнали процесу трансантропонімізації. Відповідно, мотив номінації таких ПН позначаємо терміном квалітатив, наприклад: Андрусейко - Андр-ус-ей-к-о < Андр-ус-ей < Андр-усь <Андр[ій]. Трансантропонімізованими є також прізвищеві назви, що виникли як прізвиська за певною зовнішньою чи внутрішньою ознакою, тобто атрибутивно-прізвищкові назви, наприклад: Моргун < моргун «хто часто моргає», «залицяльник» (СУМ 4:801); Піцик < діал. піцик «короткий, малий». Аналізуючи цю групу ПН, стикаємося з двома проблемами, перша з яких полягає у розмежуванні вуличних прізвищ від давніх слов'янських автохтонних відапелятивних імен; друга - у належності цих структур до антропонімних засобів ідентифікації чи антропонімно-апелятивних. Відразу ж зазначимо, що без певних умовностей цих проблем не вирішити. За критерій розмежування слов'янських автохтонних відапелятивних власних імен і вуличних прізвищ служить передусім емоційно-експресивна конотація останніх, подекуди їх локальний діалектний характер та відсутність побутово- містичних мотивів номінації. Але навіть і ці три принципи не можуть бути беззастережними у кожному конкретному випадку, через що певної умовності уникнути неможливо. Виявлені антропоніми з огляду на сказане кваліфікуємо як такі, що виникли на етапі вуличного прізвиська і в досліджуваній період мали статус прізвищевої назви, хоча в окремих випадках можливі вагомі застереження.

Логічно у цьому ж ракурсі розглядаємо і другу проблему. М.Л.Худаш вважає, що зазначені ідентифікаційні засоби доцільно відносити до власне антропонімних утворень, оскільки вони тісно переплітаються (особливо у пізнішому періоді) з прізвишками-нехрещеними власними іменами, абсолютне розмежування яких, як уже зазначалось, провести неможливо [9:128]. Тому, абстрагуючись від цих умовностей, аналізуємо ці ідентифікаційні засоби як власне антропонімні з атрибутивно-прізвищовим мотивом номінації.

На загал соціальний мотив номінації мають ПН **відапелятивного походження**, які первісно ідентифікували носіїв за професією чи заняттям: Будник < будник «робітник на буді - поташному промислі»

(Гр.1:51); соціальним статусом: Бурмістр < бурмістр; за військовим чином чи статусом: Дейнека/Дейнега/Денега < дейнека «спершу колода, палиця, а потім член козацького загону, озброєного палицями» (Гр. 1:336); за релігійним культом: Бернардин < бернардин «член католицького чернечого ордену бернардинів» (СУМ 1:162); за родинним станом та родинними відносинами: Копилець < копилець, копилча, копиляк, копил, копильчук «байстрюк, виродок» (ЕСУМ 2:569); за фактом новоселення або особливістю появи в середовищі: Новосад < новосад «той, який щойно поселився», пор. новосел.

Беззастережне ствердження мотивів номінації у кожній конкретній ПН не завжди можливе, бо, як свідчать етнографічні дані і певні тенденції в номінації особи, Царем чи Королем, для прикладу, могли іронічно називати вкрай бідну людину, а щодо ПН Шах можна вибудовувати найхимерніші здогади. Але, вважаємо, що загальна тенденція соціальності мотиву номінації очевидна.

Відетнонімі ПН виникали в основному як називання особи за її етнічною належністю. Однак, як слушно відзначено в антропонімічних дослідженнях [2:53], далеко не завжди перший носій етнонімного прізвища належав до названого етносу. Причиною виникнення такого типу прізвищ могла бути мандрівка ідентифікованої особи у чужі землі, а також інші позамовні чинники. Врешті, обростання відетнонімічних прізвищ антропонімічними формантами з патронімічним значенням типу Мазурик, Мазуркевич, Мазурин, Полячок, Шведик свідчать, по-перше, про невідповідність між істинною властивістю денотата й антропонімною моделлю, а по-друге, про давність існування цього типу означення особи. З огляду на сказане зазначений мотив номінації поряд із ПН цього типу слід сприймати з певною долею умовності, наприклад: Руснак < руснак «русин, українець» (Гр. 4:88), пор. тип. спор. апелятиви поляк, уграк, прусак, москвяк; Литвин < литвин «литовець, поліщук, білорус» (ЕСУМ 3:245).

Відойкононімі ПН - це первісне називання особи за місцем її проживання чи походження, наприклад: Барський - Бар-ськ-ий < с. (село) - Бар (ПЙФМ, 21); Уричук - Урич-ук < с. Урич (ПЙФМ, 314).

До прізвищевих назв за **місцевістю проживання** людини належать переважно субстантивовані прикметники, що називають особу за її стосунком до певної місцевості мешкання, наприклад: Горішній < горішній «хто проживав на горі або на горішній стороні населеного

пункту»; Закорчемний <закорчемний «хто мешкав за корчмою».

Найпроблемнішими щодо мотивів номінації є групи, які походять від давніх відапелятивних імен *на означення представників тваринного і рослинного світу*: Медвідь, Бурсук, Береза, Бодак; *від назв предметів та об'єктів*: Баняк, Саган, Пасіка, Корчак; *від назв страв, їжі, напоїв*: Балабух, Квас, Сметана; *від назв анатомічних термінів та хвороб*: Костомаха, Череп, Чума; *від назв абстрактних понять*: Біда, Причина, Сміх; *від назв взуття, тканин, одягу та його елементів*: Кордибан, Гунька, Куцина, Габа, Петелька; *від назв на означення часу та черговості народження*: Весна, Неділька, Позняк, Тритяк. Якщо в останній групі з огляду на етнографічні дані найвища ймовірність мотиву номінації - це час або черговість народження, то стосовно попередніх груп можемо висловлювати лише певні здогади, що на загал мають характер певної тенденції, як свідчить про це розроблена М.Л.Худаšem і доповнена М.О.Демчук та ін. ученими мотиваційна система називання особи, у якій виділено побажальні імена, спрямовані на побажання чогось хорошого: Розум; профілактичні, спрямовані на відвернення від новонародженого нещастя: Біда; охоронно-відстрашувальні, спрямовані на збереження дитини від смерті, нечистої сили, вроків і т.д.: Вовк, Ніж; нейтральні, присвоєні дитині без забобонно-містичного змісту з метою лише якось назвати: Негода; характеризуючі, присвоєні дітям за певною ознакою: Біляк.

Буквальне чи умовне застосування цієї системи до досліджуваного нами матеріалу кін. XVIII-поч XIX ст. із Підкарпатської Львівщини викликає застереження хоча б з огляду на те, що існує проблема розмежування автохтонних імен відапелятивного походження з іншими відапелятивними засобами ідентифікації особи, а саме вуличними прізвиськами, що виникали не з забобонно-містичних мотивів, а з потреби влучної номінаційної характеристики людини, в основі чого могли лежати підсвідомі асоціативні процеси метафоризації (власне ім'я виникає у процесі перенесення імені з одного об'єкта чи суб'єкта на інший за дійсної або припустимої схожості, наприклад ПН Ведмідь дана людині за її неповороткістю, Довбня - за недолугістю, Могила - за вмінням тримати таємницю і т. д.) та метонімізації (перенесення імені з одного об'єкта на суб'єкт на основі асоціації за суміжністю: пор. дію цього процесу спершу на рівні апелятивної лексики, наприклад, лексема дейнека, дейнега - первісно мала значення «колода,

палиця, а потім член козацького загону, озброєного палицями» (Гр. 1:336), а відтак «народний повстанець» (ЕСУМ 2:25). Тому не виключено, наприклад, що якась частина тіла людини, яка впадала в око, ставала засобом її ідентифікації: Гуля, Лаба, Костомаха або мешкання людини у певній місцевості та ін.: Байрак, Кичера.

Особливу продуктивність мають ПН з номенклатури тваринного і рослинного світу, мотив номінації в яких, вважаємо, базувався на асоціативній зовнішній, внутрішній чи гаданій подібності між зіставлюваними референтами, наприклад: Бик, Гнида, Гусак; Вербя, Лобода, Часник, особливо, якщо зазначеного типу ПН були прізвиськового вуличного походження. Уподібнення рослинного і тваринного світу до певних внутрішніх і зовнішніх рис характеру людини й відображення цього у ПН - це не що інше, як антропоморфічно-метафоричне мислення наших предків.

Щодо абстрактних понять в основах наших ПН, а відтак і прізвищ на зразок Причина, Сміх, Дума, Сила, то вони могли виникнути внаслідок метафоричного уособлення, інакше антропоморфізму, коли абстрактні поняття оживлювалися і за пантеїстичними віруваннями наших предків надавалися людям як засоби номінації, що первісно мали містично-магічну силу.

Виразний метонімічний принцип номінації проступає у ПН, що виникли від назв предметів та об'єктів, наприклад Баняк, Байдара. У результаті метонімізації в антропонімічній лексиці носії та їх ознаки, наприклад Галайко, Мендик, певні предмети та об'єкти, що з ними пов'язані, наприклад, Мортила, Глинка та ін., не відокремлені одне від одного, принаймні у свідомості мовців. У такий спосіб метонімія стає засобом номінації суб'єкта.

У систему антропонімічної лексики входять також **ПН іншомовного походження**. Це утворення, що не функціонують як апелятиви в системі української мови. Вони відображають міжетнічні та міжмовні контакти, через що в регіоні Підкарпатської Львівщини кін. XVIII - поч. XIX ст. найпродуктивніше представлені ПН польського походження, відтак німецького, тюркського та спорадично угорського, чеського, молдовського. Зазвичай ці запозичення існують на рівні діалектної апелятивної лексики, і значення запозичених слів дуже часто не збігається зі значенням їх етимонів у мові-джерелі: воно може звужуватися, розширюватися, а то й цілком змінюватися. Крім цього,

достеменно аж ніяк не відомо, чому людина ідентифікована іншомовною формою, хоча припущення тут можуть бути різні. З огляду на це визначення конкретного мотиву номінації чи навіть якоїсь тенденції є проблематичним. Прізвищеві назви, а відтак прізвища - це світлини нашого буття й своєрідне мистецтво відображення світу. Власне через це так важливо під час їхнього аналізу використовувати комплекс принципів: етимологічний, структурно-словотвірний та мотиваційно-номінаційний, що, на відміну від двох попередніх, має виключно ономастичну сферу застосування.

1. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV - XVII ст. - К., 1988.
2. Железняк І.М. Давні сербохорватські відетнонімі антропоніми // Територіальні діалекти і власні назви. - К., 1965.
3. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.-К., 1984.
4. Масенко Л. Т. Українські імена та прізвища. - К., 1990.
5. Остах Н.Л., Остах Р.І. Словотвір козацьких особових імен у XVII ст. // Словотвір як вияв динаміки мови. Матеріали конф. - Львів, 1994. - 4.2.
6. Потебня А. Из записок по русской грамматике. - М., 1958. - Т. 1.
7. Сімович В. Історичний розвиток українських (здріблених та згрублених) чоловічих хресних імен із окремишньою увагою на завмерлі суфікси. - Прага, 1931.
8. Фаріон І.Д. Метафоризація і метонімізація як способ виникнення прізвищ // Українська ономастика. - К., 1998.
9. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. - К., 1977.
10. Gołębiowska I. Antroponimia Orawy.- Kraków, 1971.
11. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. - Wrocław etc. - 1974.-Т.-1 -2.

Умовні скорочення

Гр. - Словарь української мови // Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б.Грінченко.- К1907-1909.-Т. 1-4.

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука. - К. 1982-1989.-Т.1-3.

ПЙФМ - Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини: Показчик населених пунктів.-К., 1965.

СУМ - Словник української мови.- К., 1970-1980.- Т. 1-11.